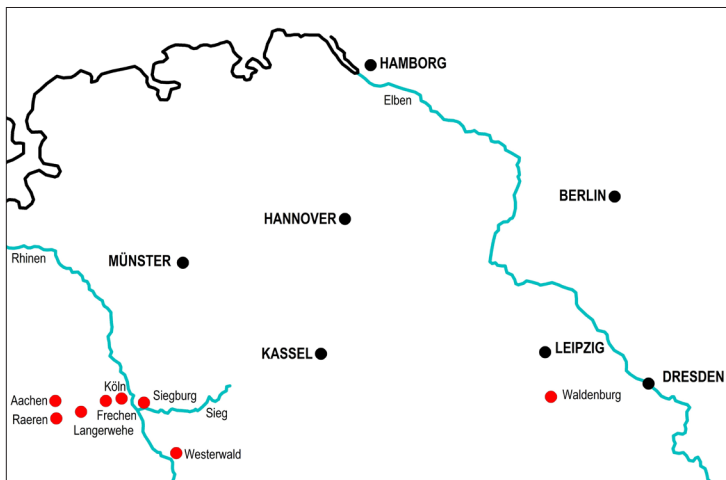

Stentøj fra Aalborg i tid, rum og social kontekst

Keramik - og navnlig importeret keramik - er ofte brugt som kilde til at datere kulturlagene i byerne i forbindelse med arkæologiske udgravninger. Derfor kan en samlet undersøgelse af det importerede stentøj fundet i forbindelse med hen ved 100 års byarkæologi i Aalborg bidrage med et overblik over stentøjets datering, udseende og former samt herkomst. Dette var udgangspunktet for mit afsluttende speciale ved Afdeling for Middelalder- og Renæssancearkæologi på Aarhus Universitet, hvor jeg brugte stentøjet til at undersøge sociale strukturer og handelsmønstre i Aalborg i høj- og senmiddelalder samt renæssance. I denne artikel vil jeg i kortfattet form præsentere mine resultater.

Stentøj

I Europa begyndte produktionen af det fuldt gennemsintrede stentøj sent i 1200-tallet, men det var resultatet af en lang proces i de egne, hvor der var adgang til de rette plastiske lerforekomster. I Danmarks undergrund findes der ingen let adgang

Kort over produktionsstederne nævnt i denne artikel. Produktionsstederne er markeret med •

Således har en jacobakande med bølget standrand typisk taget sig ud. Der er fundet mange fragmenter fra sådanne krus i Aalborg, men ingen hele eksemplarer. Fra: Gaimster, D. R. M.: German Stoneware 1200-1900. Archaeology and Cultural History. London 1997.

til lignende lerforekomster, og derfor blev der i middelalderen aldrig nogen dansk produktion af stentøj. Stentøj bliver betragtet som det tyske bidrag til de europæiske pottemagertraditioner. Det adskiller sig fra det almindelige lertøj ved kun at kunne bruges som bordtøj eller til opbevaring og transport af forskellige fødevarer og lignende og dermed ikke som kogepotter. Stentøj er fuldt gennemsintret keramik, som er brændt ved temperaturer fra 1200-1400 °C. Stentøj er vandtæt og ikke til at ridse med stål – det er så at sige menneskeskabt sten.

Det stentøj, som blev importeret til Danmark, blev hovedsageligt produceret ved flere forskellige produktionssteder i Rhinområdet samt i Niedersachsen og Sachsen. I nærværende undersøgelse kunne stentøjets herkomst bestemmes til følgende produktionssteder: Siegburg, Raeren, Aachen, Köln, Frechen, Langerwehe og Westerwald, som alle ligger i Rhinområdet, samt Waldenburg i Sachsen.

Nogle af de mest kendte former for stentøj er jacobakanden, den såkaldte skæggemand samt schnellen. Benævnelsen "jacobakande" er egentlig misvisende, da der reelt er tale om et højt og slankt drikkekrus med bølget standrand og en hank påsat den slanke hals. Jacobakanden blev fremstillet fra 1400-tallet og fremefter. Den såkaldte skæggemand daterer sig også til 1400-tallet og tiden herefter. Ved en skæggemand forstås en kugle- eller pæreformet flaske med et ansigt påsat, som oftest forestiller en mand med fuldskæg. Schnellen er et smalt konisk drikkekrus med plan standflade. På schnellen blev der ofte påsat relieffer i form af friser eller påskrevet datering. Nogle af disse krus fik påmonteret tinlåg, som åbnedes ved hjælp af en gæk. Schnellen blev produceret fra omkring 1500 og frem. Ved hjælp af relieffer med våbenskjolde og indskrifter påsat stentøjet kunne produktionsstederne målrette stentøjet mod forskellige regioner, samfundsgrupper og religiøse tilhørsforhold.

Stentøjets sociale aftryk i Aalborg

Indtil ca. 1400 var stentøjet en masseproduceret forbrugsvare. Herefter blev det med de rige dekorationer, som skulle bringe stentøjet op på linje med bordtøj af metal og glas, til en prestigevarer, der knyttede sig til højstatusmiljøerne. Stentøj er at finde i en tid, hvor der var social mobilitet og kontakt mellem adelen og den højere sociale klasse i byerne, og det ses bl.a. i Aalborg, hvor mange af de nyrige købmænd havde arbejdet sig vej op gennem det sociale hierarki til samfundets top.

Skæggemand fra Köln, fra ca. 1500. Fra: Gaimster 1997.

Fragment af skæggemand fundet ved udgravning på hjørnet af St. Nygade og Lille Nygade. Flasken stammer sandsynligvis fra Köln og er fra o. 1500.

De såkaldte schneller var typisk dekoreret med reliefdekorationer. I dette tilfælde forestiller decorationen gudinden Justitia. Kruset er fra Siegburg ca. 1540-1570. Fra: Reineking-von Bock, G.: Steinzeug. Köln 1971.

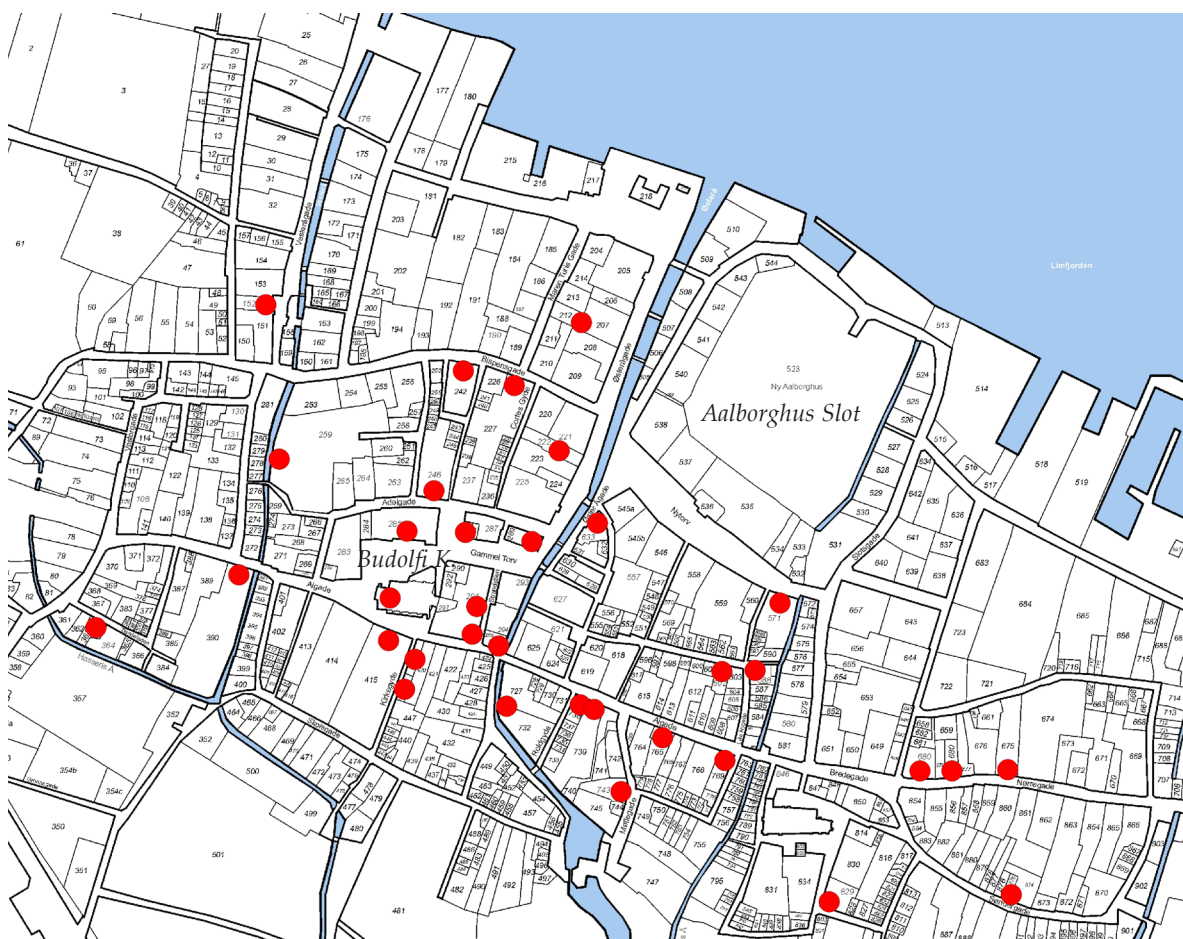
Fragment af en schnelle med Justitia-motiv. Fragmentet er fundet ved udgravning i Kirkegyde 7.

Disse befolkningssegmenter havde et repræsentativt forbrug, hvor de skulle signalere status f.eks. ved fester og bryllupper. Mellem samfundsgrupperne har der været en konkurrence, og forbrugstendenserne er langsomt sivet fra de højeste klasser og nedad i samfundshierarkiet, hvor de nederste samfundsgrupper også fandt det nødvendigt at følge med tidens tendenser. De har dog været nødsaget til at benytte sig af andre og billigere produkter. I 1600-tallet blev købmandsstanden i stigende grad rigere og blev den mest dominerende stand til trods for det relativt ringe antal købmænd. Købmændene blev efterhånden ligeså rige eller rigere end adelen, og dette medførte tiltag, som skulle sætte begrænsninger for frås og luksusliv, da denne nye, opadstigende klasse ikke måtte overstråle det gamle aristokrati. Medlemmerne af købmandsstanden var ikke født ind i de højere samfundslag, og de tog derfor de fine manerer til sig, da de havde et behov for at markere sig repræsentativt for at opnå anseelse og skabe sig et godt omdømme. Dannelsesrejser, forfinede omgangsformer og fint bordtøj, såsom stentøj, indtog derfor en rolle i købmandsstandens forsøg på at opnå den anseelse, som det gamle aristokrati var omgærdet af i kraft af en nedarvet position i samfundet.

Med introduktionen af stempel- og reliefdekorationerne i løbet af 1400-1500-tallet og brugen af blå koboltdekoration fra omkring 1550 ændrede stentøjsproduktionen sig fra at have masseproduceret simple varer til også at producere disse højt dekorerede varer, som var mere tidskrævende at fremstille. Der var stadig tale om en vare, som blev produceret i rigelige mængder, men motiverne var i høj grad målrettet de højere sociale lag, som kunne bruge stentøjet som et led i at hævde deres position i samfundet. Stentøjet har været en vare, som var produceret i sin egen tids ypperste mode, og derfor blev stentøjet også hurtigt umoderne med introduktionen af andre produkter, såsom porcelænet.

Stentøj fundet ved arkæologiske undersøgelser i Aalborg

I min undersøgelse af stentøj fundet ved arkæologiske undersøgelser i Aalborg blev der medtaget fund af stentøj fra 36 undersøgelser, som var foretaget i tiden 1930 til 2004. Det drejede sig om i alt 466 skår. Generelt var fundene af stentøj meget fragmenterede, og bevaringstilstanden må derfor siges at være forholdsvis dårlig, eftersom der i forbindelse med arkæologiske undersøgelser kun var fundet få intakte eller del-

vist intakte genstande af stentøj i Aalborg. Det var vigtigt for undersøgelsen, at stentøjets fundoplysninger kunne stedfæste fundene til en matrikel, således at der kunne udformes et udbredelseskort over stentøj fundet i Aalborg.

Stentøjet viste sig hovedsageligt at være fundet i kvarteret omkring Gammeltorv ved Skt. Budolfi Kirke og Østerå samt langs sydsiden af Algade med enkelte fund spredt ud over andre områder af byen. Gennemgangen af stentøjet fundet i Aalborg viste, at hele Rhinområdet samt Waldenburg i Sachsen var repræsenteret, mens der ikke blev erkendt stentøj fra produktionsstederne i Niedersachsen. Overvejende stammer stentøjet fundet i Aalborg fra Rhinområdet, særligt fra Siegburg og Raeren, og ellers udgør stentøj fra Waldenburg den næststørste gruppe. Stentøjet fundet i Aalborg daterer sig til perioden slutningen af 1200-tallet til o. 1700, mens hovedparten synes at datere sig til 1400- og 1500-tallet.

Kort over stentøjets fundsteder i Aalborg. Kortet indeholder kun fund af stentøj, som er medtaget i denne undersøgelse. Stentøjet er fundet ved arkæologiske undersøgelser i perioden 1930-2004. Kortet er bearbejdet på baggrund af Jan Slot-Carlsens nytægning af Matrikelarkivets kort fra 1872 og ved hjælp af oplysninger fra Regin og Fund og Fortidsminder.

I forbindelse med udgravning af en affaldskasse i Peder Barkes Å ved Nytorv 18 blev der fundet et fragment med blå koboltdekoration og relief forestillende en såkaldt landsknægt. Fragmentet er formodentlig fra Westerwald o. 1600.

Denne kande af stentøj fra 1600-tallet, produceret i Westerwald, er dekoreret med en frise af landsknægte. Landsknægten til venstre ligner landsknægten fra fragmentet fundet ved udgravningen ved Nytorv 18. Fra: von Falke, O.: Das Rheinische Steinzeug I-II. Osnabrück 1908/1977.

Blandt fundene af stentøj var der mange former for dekorationer både inden for plastiske dekorationer, men også i form af forskellige former for overfladebehandlinger, såsom saltglasur og engober.

Det var som sagt i løbet af 1400-1500-tallet, at pottemagerne begyndte at benytte sig af plastiske dekorationer på stentøjet. En plastisk dekoration eller en reliefdekoration vil sige, at man har påsat en figur eller et motiv lavet af ler på stentøjsprodukterne, eksempelvis et ansigt forestillende en skægget mandsperson, som det ses ved de såkaldte skæggemænd. Reliefferne var typisk inspireret af motiver fra segl, mønter, brakteater samt kors og tilbedelsesfigurer. Tryk af lølblade fra bloktryk kom i den samme tid, hvilket udbredte illustrationerne hurtigt, og de blev brugt som forlæg til reliefferne. Andre plastiske dekorationstyper var rullestempel, snit og rombeformet mønster. Stempeldekorationerne kunne bestå af hjerter, cirkler, trekkanter eller blomster.

Saltglasur blev også gradvist introduceret i løbet af 1400-1500-tallet, og det blev dominerende på stentøjet herefter. Saltglasur opnås ved at skovle salt ind i ovnen under brændingen af stentøjet. Natrium i saltet vil sætte sig på lerets overflade og give en klar, blank hinde på stentøjet.

En engobe er en lerglasur, som stentøjet kunne blive belagt med. Den brune jernholdige engobe har kun været brugt af kosmetiske årsager på stentøjet, da stentøj - modsat lertøj - er vandtæt, og en glasur skal derfor ikke øge tætheden på stentøjet. Pottemagerne dekorerede stentøjet med engobe, lige fra stentøjet kom frem i slutningen af 1200-tallet.

De eneste farver, som kan tåle at blive brændt ved de høje temperaturer, som stentøj bliver brændt ved, er det blå kobolt og det lilla mangan. Pottemagerne begyndte at benytte sig af disse farver fra ca. 1550. Ville man have andre farver, måtte man brænde stentøjet igen ved en lavere temperatur, og så var det muligt at benytte sig af bly- eller tinglasur, hvor udvalget af farver var væsentligt større. Det var både kostbart og tidskrævende at skulle brænde to gange, da der skal bruges meget træ til at lave sådanne brændinger. Hollandske potte-

magere begyndte i løbet af 1400-tallet at opkøbe rhinsk stentøj og genbrænde det med dekorationer i form af hovedsagelig grøn blyglasur, og som det vil fremgå nedenfor, kan fund af bly- eller tinglaseret stentøj derfor sige noget om ændringer i handelsforbindelserne i løbet af senmiddelalderen i Aalborg.

Kanderne eller krusene med bølgede standrande var ofte at se blandt fundene af stentøj i Aalborg, men også mere usædvanlige og dermed let genkendelige dekorationstyper var til stede. Heraf sås både skæggemænd, flere forskellige skår med motiver fra biblen samt dekorationer med bladværk, rosetter og medaljoner. Det formodes, at stentøjsfundene har givet et repræsentativt billede af stentøjets udbredelse i tid og rum i Aalborg i kraft af den ensartethed, der var at spore i fundmaterialet. Givetvis vil nye udgravninger være med til at udbygge dette billede, men da fundmaterialet allerede er så ensartet, vil nye undersøgelser næppe give et væsentligt anderledes billede af stentøjets udbredelse i tid og rum i Aalborg.

Sammentræf mellem huse og fund af stentøj

Opfattelsen af, at stentøj har hørt til i de højere sociale klasser, var en tese, som ønskedes analyseret i denne undersøgelse. Hvis tesen er korrekt, kan den understøttes ved sammenfald mellem fund af stentøj og huse og gårde, som er erkendt arkæologisk eller er kendt fra skriftlige kilder, og som rimeligvis kan identificeres som tilhørende den højere sociale klasse. Ved flere huse og gårde kendes bygherren eller ejeren fra en given tid samtidig med stentøjsfundene. Disse huse og gårde har tilhørt byens højeste sociale klasse i form af købmænd, rådmænd, borgmestre, adelsfolk og folk fra kirken. Det er velkendt fra bl.a. skriftlige kilder, at kvarteret omkring Østerå og Gammeltorv siden middelalderen har været beboet af de mest kapitalstærke folk, og det er da også i dette kvarter, at de arkæologiske undersøgelser med flest fund af stentøj koncentrerer sig. Undersøgelsen synes hermed at bekræfte tesen. Det skal dog understreges, at der i samme kvarter givetvis har boet både høj og lav; således ved vi, at der på samme tid har været huse både af teglsten og bindingsværk samt lettere bygninger, og det er derfor ikke retvisende at hævde, at der i et kvarter udelukkende har boet rige mennesker i dyre huse. Meget tyder dog alligevel på, at der netop i kvarteret ved Østerå og torvet har været en koncentration af Aalborgs rigeste og mægtigste personer i både middelalderen og nyere tid.

Handelsmønstre

Ved at se på stentøjsfundene fra andre danske og europæiske byer har det været muligt at danne sig et overblik over stentøjets udbredelse i Skandinavien og landene ved Østersøen, og dermed sammenligne fundtendenserne i Aalborg med andre byer. Det kan konkluderes, at variationen og dateringen af stentøjet fundet i Aalborg er sammenfaldende med stentøjet, som er fundet i det rige område ved Øresund og Østersøen. Her havde den hovedsageligt tyske købmandssammenslutning Hansaen et af sine vigtigste handelsmarkeder, og det må formodes, at handlen med stentøj har været udbredt og en del af en handel med varer med høj social status. Handlen i Aalborg kan derfor på mange måder sidestilles med den varierede og internationale handel i en by som Malmö. Den varierede import af stentøj til Aalborg vidner ligeledes om en kompleks handelsstruktur, som kun kan have været styret af professionelle købmænd med et bredt net af handelskontakter i Europa. Tilstedeværelsen af stentøj fra Rhinområdet og Sachsen har altså kunnet bruges til at belyse Hansaens betydning og udstrækning. Både i Malmö og Aalborg ses et sporadisk indslag af blyglaseret stentøj, som formodentlig er importeret fra Holland. I det vestlige Skandinavien og i det tyske Østersøområde ved vi, hvordan handlen skiftede fra at være styret af Hansaen til at være styret af hollænderne fra o. 1530. Dette velkendte skifte forekom også i Aalborg, og formodentlig skal det sporadiske indslag af bly- eller tinglaseret stentøj ses i forbindelse hermed.

Stentøjet kan dermed være med til at belyse, hvordan Aalborg fremstod som en by med høj status og god økonomi i middelalder og nyere tid, eftersom stentøjsmaterialet fra Aalborg er sammenligneligt med Øresundsområdet, som normalt fremstilles som et rigt og innovativt område, hvor den store handel og adskillige politiske begivenheder centreredes igennem middelalder og nyere tid.